

TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARINDA İÇ MÜCÂDELE VE YAKIN AKRABALARI TARAFINDAN İHANETE UĞRAYAN KAHRAMAN

Dr. Mehmet AÇA

Türk kahramanlık destanlarında, bahadırların mitolojik varlıklara, yabancı ulus ve hanlara karşı yürüttükleri dışa dönük mücâdelerinin yanı sıra kendi obası ya da ulusuna zulmeden kendi han ya da beylerine karşı yürüttükleri mücâdeleler de önemli bir yere sahiptir. Tıpkı *Köroğlu* destanında olduğu gibi, başta bazı Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, vs. kahramanlık destanlarında, kendileri ve halkları zâlim han ya da beylerin zulmüne maruz kalan ve halkın içinden çıkan bazı bahadırlar, zulmeden oba ya da ulus önde gelenlerine baş kaldırıp kendileri ve ulusları adına intikam almaktadırlar¹.

Bazı kahramanlık destanlarda bahadırların gerek yabancı uluslara mensup olan bahadırlara ve gerekse kendi uluslarının zâlim han ya da beylerine karşı yürüttükleri mücâdeleler sırasında zaman zaman akrabalarının ihanetine uğradıkları da görülmektedir. Tarihi-menkıbevi destanlarda alplar tarafından yürütülen mücâdelelerin daha çok dışa dönük olduğu bilinen bir husustur. Daha çok göçebe bir toplum hayatını yansıtan bu tür destanlarda, cemiyet içi mücâdele ya da çekişmelere çok fazla yer verilmez. Zaman zaman görülen mücâdeleler de bireysel anlamda olmayıp bütün bir ulusu bir bayrak ya da din altında toplamak isteyen tarihi-menkıbevi kahramanın bu dileğine karşı çıkan akraba boylara karşı güç kullanmasından ibarettir. Nitekim, *Oğuz Kağan* destanının Uygurca nüshasında Oğuz, fetihlerine başlama-

dan önce akraba boy ya da uruklarla da mücâdele etmek durumunda kalmıştır². Burada yürütülen mücâdele bütünüyle bir ülke çerçevesinde yaşanmakta ve herhangi bir bireysellik içermemektedir. Oğuz, kendi akraba ya da yakın uruk ve kabilelerini egemenliği altına aldıktan sonra artık yabancı uluslar üzerine yürümeye başlar. Destanın Reşideddin nüshasında, yaşanan iç mücâdele üzerinde daha çok durulmuştur. Destan metninin İslamizasyona uğratıldığı dönemlerdeki müslüman Oğuz gruplarının eski Türk inancını sürdüren ve kardeşleri tarafından *kâfir* olarak adlandırılan diğer Türk gruplarına karşı yürüttükleri din mücâdelesini, baba ile oğul arasındaki çekişmede çok güzel bir şekilde yansıtmıştır. Tarihi kaynaklarda Hun imparatorluğunun hakanı olarak adı geçen Motun (Mete)'un babası Tuman'la olan mücâdelesini hatırlatan bu iç çekişmede Oğuz, tıpkı Motun gibi, babasına karşı yürüttüğü mücâdeleyi kazanmaktadır³. Oğuz ile Motun'un diğer ortak taraflarından birisi, her ikisinin de babaları tarafından ihanete uğramalarıdır. Motun, barışın teminatı olarak Çin hükümdarının sarayında rehinken babası bu duruma rağmen Çin hakanına karşı savaş açar ve oğlunun hayatını bile bile tehlikeye atar⁴. Oğuz da atalarının dinine ihanet ettiği ve tehlike arz ettiği için babası Kara Han tarafından öldürülmek istenecektir. Reşideddin tarafından kaleme alınan Farsça nüshada iç mücâdelelerin Uygurca nüshaya nazaran daha faz-

la yer almasında İslamlaşma, yerleşik hayata geçme ve destanın yepiden yorumlandığı sıradaki Türk grupları arasındaki iç mücadeleler etkili olmuştur. Yerleşik hayata geçiş ya da geçmeye başlama, cemiyet içi mücadele ve çelişkilerin halk anlatmalarında çok daha belirgin bir şekilde yansıtılmasına neden olmuştur. 16. yüzyılda yazıya geçirildiği tahmin edilen *Dede Korkut Kitabı*'ndaki İç Oğuz ile Dış Oğuz ve Oğuz gruplarıyla Peçenekler arasındaki mücadeleler de yerleşik hayata geçişe bağlı olmakla birlikte başta Oğuz ve Kıpçak grupları olmak üzere Türk grupları arasında tarih boyunca yaşanan mücadelelere de bağlıdır. Türk grupları arasındaki İslamlaşma, birbirini iterek yurdundan etme ve hâkimiyet kavgaları, elbetteki doğal olarak, başta Oğuz Kağan olmak üzere *Dede Korkut Kitabı* gibi eserlerde yansımaları bulacaktı. Buraya kadar yazılan satırlardan da anlaşılacağı üzere, genellikle dışa dönük (Yabancı istilacılarla hâmlara yönelik ve fetih amaçlı) mücadelelerin anlatıldığı destan metinlerinde görülen iç mücadele, büyük oranda bireysellikten, yani, şahsî çıkarlardan uzaktır. Oğuz'un yaşadığı iç mücadeleler de tipki dışa dönük mücadelelerde olduğu gibi, *Gök Tanrı*'ya olan borcu ödemek ve onun koyduğu düzeninin bozulması anlamına gelen kaos'u yok etmek için gerçekleştirilmiştir. Yaşanılan iç mücadele, dışa dönük mücadelelerde olduğu gibi, idealize edilerek anlatılmıştır ve bu mücadeleler, *Dede Korkut*'taki İç Oğuz-Dış Oğuz mücadelesi hariç, destan içinde küçük bir yere sahiptir. Daha sonraki dönemlerde, özellikle de yerleşik hayata geçişin daha yoğun bir şekilde görüldüğü dönemlerde teşekkül eden destanlarda cemiyet içi mücadele daha ayrıntılı bir şekilde işlenmeye başlamıştır. Özellikle de destanların bir sonraki aşaması olarak

kabul edilen halk hikâyelerinde bu husus daha belirgin bir hal almıştır. Burada, *alp* tipinin yerini *âşık* tipi almış, dışa dönük mücadele içe dönmüştür. Halk hikâyelerinde yavaş yavaş toplumdaki ziyade birey ve bireyin mücadelesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Bazı araştırmacılar tarafından 11. yüzyılda teşekkül ettiği söylenen Manas destanı da Kırgız toplumunun yerleşik hayata geçmeye başladığı dönemlerde tespit edilmiştir ve bu sebeple de destanda iç mücadeleyi anlatan sahneler yer almıştır⁵.

Kahramanlık destanlarından Oğuz Kağan'da gördüğümüz akrabalarından birisinin ihanetine uğrama ve akrabalar arası mücadele, bütünüyle yüksek idealler çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bu tür bir mücadele, aynı zamanda Türk toplumunun bir dinden diğer bir dine geçerken göstermiş olduğu dirence bağlıdır. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi, zaten geçmişten beri var olan gelen Türk grupları arasındaki mücadelelere İslamlaşmadan sonra bir de din adına yapılan savaşlar eklenmiştir. Resîdeddin nüshasındaki Oğuz'un bahası Kara Han, eski inançları temsil ederken Oğuz'un kendisi de yeni benimsenen inancı temsil etmektedir. Görüldüğü üzere yaşanan ihanet ya da akrabalar arası mücadele bireysel bir çıkar üzerine kurulmamış, bütünüyle toplumu oluşturan insanlar ve inanılan kutsal değerler adına yaşanmıştır. Burada görülen toplum ve inançlar adına ihanet ya da iç mücadeleyi, daha sonraki dönemlerde destan kahramanlarının yakın arkadaşlarının ya da aile fertlerinin şahsî çıkarları uğruna yapacakları ihanet takip edecektir. Elbette ki bunun gerçekleşmesi için de destan ya da halk hikâyelerinde birey ve bireyin çıkarlarının ön plana çıkmasını sağlayacak olan yerleşik hayatın ve buna bağlı olarak da toplumsal dejenaras-

yonun bir hayli mesafe katetmesi gerekecektir. *Dede Korkut Kitabı*'ndaki Bamsı Beyrek'in maiyetinde bulunan yiğitlerden birisinin ihanetine uğraması, tamamen şahsî çıkarları düşünmekten kaynaklanmaktadır. Göçebe hayattan yerleşik hayata, eski inanışlarından İslama geçmekte olan; fakat, her iki hayat tarzının özelliklerini de üzerinde barındıran Oğuz gruplarının destandan halk hikâyesine geçiş dönemi eseri olarak değerlendirilen *Dede Korkut Kitabı*'nda bir yandan yeni coğrafyadaki yabancı topluluklara karşı mücadele sürdürülürken diğer yandan da yavaş yavaş bireysel anlamda iç mücadele yaşanmaya başlamıştır. İç Oğuz'la Dış Oğuz'un hakimiyet mücadelesi ise Türk topluluklarının çok eskiden beri âşına olageldikleri bir sahne olarak eserde varlığını sürdürmüştür. Bamsı Beyrek'in Yalancı Oğlu Yaltacuk'un ihanetine uğraması ve Yaltacuk'un hileye müracaat ederek bir başkasının karısını almaya kalkışması, yukarıda üzerinde durduğumuz diğer iç mücadelelerde görmediğimiz bireysel çıkarlara ve bu çıkarlar adına en yakın olarak görülen insanı aldatmaya en eski örnektir desek yanılmamış oluruz. Nitekim, Bamsı Beyrek'in Altay, Kazak, Özbek, Tatar, Başkurt gibi diğer Türk boyları arasından derlenip yayımlanan varyantlarında da destan kahramanının en yakın dostunun ihanetine uğradığı görülmektedir⁶. Bamsı Beyrek'te ihanet eden kişinin bizzat ihanete uğrayan kişi tarafından affedildiği görülürken diğer varyantların pek çoğunda ise muhannet kişi affedilmemiş ve destan kahramanı tarafından öldürülmüştür. Bu farklılık da ele aldığımız konu çerçevesinde üzerinde durulması gereken ayrı bir konudur. Burada kahraman henüz aile fertleri tarafından ihanete uğratılmamış, daha ziyade obadaşı ve en yakın dostu olan

bir kimse tarafından aldatılmıştır.

Oğuz Kağan ve Dede Korkut Kitabı'ndaki bazı boylardan çok sonraki dönemlerde ortaya çıktıklarını söyleyebileceğimiz ve biraz sonra aşağıda ele alacağımız bazı Türk destanlarında görülen iç çekişme ve ihanete uğrama, Bamsı Beyrek'teki ihanetin bir adım daha ötesine geçerek akrabalar arası, aile içi çekişme ya da ihanete dönüşmektedir. Bamsı Beyrek (Alıp-Manaş, Alpamış, Alpamış, vs.) en yakın dostu ya da obadaşının ihanetine uğramış; fakat, destan mantığı ya da gelenek karısının kendisine istemeyerek de olsa ihanet etmesine müsaade etmemiştir. Akrabalar arası ya da aile içi anlaşmazlığın yer aldığı destan metinlerinde, destan kahramanının kız kardeşi, annesi, amcası gibi yakın akrabalarının ihanetine uğradığı ve bu sinsî muhannetlerin de çoklukla yardımcı kişiler vasıtasıyla kendisine akrabaları tarafından hazırlanan tuzaklardan kurtulan kahraman tarafından cezalandırılması söz konusudur. Kahraman, zaman zaman düşmanlara karşı giriştiği mücadeleler sırasında karısı, kız kardeşi ya da annesinin düşmanla işbirliğine girmesi gibi bir sürprizle karşılaşmaktadır. Bir yandan düşmanla mücadele ederken diğer taraftan da kendi yakın akrabalarıyla uğraşmak durumunda kalmaktadır. Buradaki ihanet ve çekişmelerin bütünüyle bireysel çıkarlar çerçevesinde geliştiğini bir kez daha hatırlatmakta yarar vardır.

Yakın akrabalar arası anlaşmazlığın yer aldığı destan örneklerinden ilkinin, Türk destancılık geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan Altay Türklerinin destancılık geleneğinden vermek mümkündür. Meşhur Altay kaycısı (destancısı) N. U. Ulağaçev'den derlenen *Kan-Tolo* destanında zengin büyük kardeşlerin kıskançlığı sebebiyle onlar ve

Oçı-Bala arasında anlaşmazlık çıkmaktadır⁷. Yine N. U. Ulaşev'den derlenen *Aytünüke* destanında, esas kahraman Aytünüke'nin yokluğunda zengin ve cimri Sarı-kaan, ihtiyar kardeşi Kara-kaanın obasını yağmalayarak kendisini esir almaktadır. Aytünüke, bunu öğrenir öğrenmez cimri ve korkak amcasını öldürüp babasıyla adamlarını kurtarır⁸. Bu tür destanlarda akrabalar arası anlaşmazlık, zengin ve fakir akrabaların ihtilafına dönüşmektedir. Burada, akrabalar arasındaki bu tür ihtilaftan daha çok destan kahramanlarının düşman safına geçerek düşmanla işbirliği yapan akrabaları ve kahramanın onlarla yaptığı mücadelelerin destanlardaki görüntü-mü ele alınacağından bu tür akrabalar arası ihtilaf üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Altay destanlarında bahadırın kendisine ihanet eden ve düşman safına geçen akrabalarıyla mücadelesi motifi, Altay Türkleri arasında çok yaygın olan *Altay-Buuçay* destanında da (Destan, Tuva Türkleri arasında *Alday-Buuçu* adıyla bilinmektedir.) yer almaktadır. Destanda kahramanın ablası ve karısı ihanet ederek düşman safına geçmektedir. Abla ile kadın, kahramanın öldürülmesi için düşmana yardım etmektedirler⁹.

Altay destanlarında görülen bahadırın yakın akrabalarının ihanetine uğramaları, Altay destancılık geleneğiyle büyük benzerlikler gösteren Tuva destancılık geleneğinde de ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bahadırın yabancı düşmanların dışında ana, abla ya da eş gibi kendi yakın düşmanları vardır ve onlar, düşman tarafına geçerek bahadıra ihanet etmektedirler. Tuva kahramanlık destanlarından *Kangway Mergen*'de, bahadırın eşi Kara-Çuzun, eşi Kangway Mergen tarafından mağlup

edilen Han-Kuç'u derin bir kuyudan kurtarıp onunla kaçmaktadır. Bu olayla ilgili bir tören (toy) hazırlanır. Kadın, bu toy sırasında kocasını içki içirerek sarhoş eder ve Han-Kuç'unun yardımıyla uçurumdan denize atar. Kadın, daha sonra tüm hayvanları ve eşyaları alıp düşmanın obasına gider. *Han-Huluk, Erge-Kara-Saybın, Ulug-Kara-Moge* gibi destanlarda da kahramanların yakınları olan kadınlar tarafından aldatılması ve ihanete uğraması motifi yer almaktadır¹⁰.

Bir diğer Tuva kahramanlık destanı *Ergen-Kara-Saybın*'da kahramana hem anası hem de ablası karşı gelmektedir. Anası, obada saklanan düşmanın tavsiyesine göre kendisini hasta gösterip oğlunu öldürmek amacıyla ondan mavi öküz kalbi, beyaz deniz köpüğü, yabani deve sütü gibi olağanüstü şeyler ister. Anne, oğluna hastalığının sağması için gereken ilacın bu nesnelere bulunduğu söyler. Fakat, ne kadar zor olursa olsun oğlan anasının istediği şeyleri bulup getirmektedir. Bunun üzerine anası oğlunu çokça içki içirip esriterek öldürür ve kızıyla birlikte düşman obasına kaçar¹¹.

Aldın-Çaagay ve Oleedey-Mergey kahramanlık destanlarından ilkinde abla, ikincisinde anne, düşmana mektup yazmakta ve onların obalarına saldırıp kendilerini eş olarak almalarını istemektedirler. Bahadır, avdan dönünce anası ya da ablası ona arak (rakı) ikram eder. Kahraman kendisini tutamaz ve sunulan aracı içer. Gücsüz kalan kahramanı anası ya da ablasının işbirliği yaptığı düşman çok kolay bir şekilde alt eder. Bahadırı yenen düşmanlar, anayı ya da ablayı bütün hayvanlarla birlikte alıp obalarına dönerler¹².

Yakın akrabalarının yer aldığı destanların çoğunda kahramanlar, bütün ihanet ve aldatmalara rağmen sonuçta güçlü ve kurnaz düşmanlarını yenmektedirler. Bazen öldükleri de görülmekte; fakat, bir han kızı ya da bir zaman faydalarının dokunduğu üç kız kardeşin yardımıyla dirilmekte ve bütün düşmanlarla kendilerini aldatanları öldürmektedirler. Kazak ertegilik eposlarından *Erkemaydar*'da da tıpkı Tuva kahramanlık destanı *Ergen Kara-Saybın*'da olduğu gibi, bahadırın yakın akrabasının ihanetine uğraması ve iş birliği yapılan düşmanla birlikte hareket edilerek öldürülmesi anlatılmaktadır. Burada bahadıra ihanet eden kişi, kahramanın kız kardeşidir. Bir başka uruğun bahadırı olan Uzınsarı'ya aşık olan Naran, sözde hastalanarak ağabeyini üç kez getirilmesi zor olan şeyleri getirtmek için tehlikeli yola salar. Derdinin devasının getireceği şeylerde olduğunu söyleyerek içinde kötülük bulunmayan ağabeyini kandırır. Kızın maksadı, ağabeyinin bu zor ve tehlikeli yolculuklar sırasında ölmesi ve bir başına kalıp Uzınsarı ile birlikte yaşayabilmektir. Kız, ağabeyinden sırasıyla yedi başlı ejderha yüreği, Tağalan'ın ak devesinin sütünü ve tağalan'ın kök şolak bürüsünün ödünü getirmesini ister. Kahraman, her üç yolculuğundan da yolda karşılaştığı üç kız kardeşin tavsiyeleri sonucu başarıyla geri döner. İstenilen şeyleri getirirken de uğradığı üç kızın en küçüğü, getirilen şeyleri benzerleriyle değiştirip kendisinde bırakır. Ağabeyinin tehlikeli yolculuklardan sağ olarak döndüğünü gören Naran, sonunda gizli gizli evinde barındırdığı Uzınsarı'dan ağabeyini öldürmesini ister. Uzınsarı, kılıç kesmeyen, ok batmayan bahadırı öldüremeyince Naran, ağabeyini ancak kırk kadının sidiğiyle yıkanan bıçakla öldürmenin mümkün olacağını söyler.

Uzınsarı, denileni yapar ve bahadırı öldürerek mal-davarlarla birlikte kızı da alıp obasına geri döner. Öldürülen kahraman, bizzat atının haber vermesiyle daha önce bahadıra kız kardeşinin niyetini bildiren ve akıl veren üç kız kardeş vasıtasıyla tekrar dirilitir. Tekrar dirilen bahadır, üç kızı da kendisine alır ve karılarının intikamını almazsa kendisiyle birlikte olmayacaklarını söylemeleri üzerine Uzınsarı ile Naran'dan üç almak için yola koyulur. Yolda bir kocakarı vasıtasıyla Uzınsarı ile Naran'ın toyunun yapılmakta olduğunu öğrenir ve kendisi tazşa (kel bala), atı da çopurlu küren tay kılığına bürünerek Naran ile Uzınsarı'nın toyuna varırlar. Tıpkı *Dede Korkut Kitabı*'ndaki *Kam Pürentün Oğlu Bamsı Beyrek Boyu*'nda¹³ olduğu gibi, bahadır, toyda bir kaç kadınla saz eşliğinde atışır. Tazşanın sesini duyan Naran, sesi ağabeyinin sesine benzetir ve onu huzuruna getirtir. Kadın, tazşa kılığındaki bahadıra bir atla çapan hediye eder. Bahadır, daha sonra Uzınsarı'nın maiyetiyle birlikte ok atıp durduğu yere gelir. Burada kendisine verilen yayları çekerken kırar. Bunun üzerine Uzınsarı, kendi yayını verir ve atamazsa onu öldüreceğini söyler. Uzınsarı'nın yayı da kırıldıktan sonra bu sefer bahadırın kendi yayını getirirler. Tazşa, yamanlaşan yayı kısarak derisine sarıp üç gün bekletir. Yay eski halini alınca atar ve attığı bir okla beş yüz kişi ölür. Bunu gören Uzınsarı kaçır; fakat, ardından yeten bahadır, üç gün boyunca savaştıktan sonra onu öldürür. Bahadır, Uzınsarı'nın obasını, halkını talan ettikten sonra da kız kardeşini atının kuyruğunu bağlayıp parçalar. *Erkemaydar*, intikamını aldıktan sonra üç karısıyla bir araya gelerek murat alıp murat verir¹⁴.

İç mücadele ve yakın akrabalarının ihanetine uğrayan bahadırların hi-

kâyesini anlatan kahramanlık destanlarına, diğer bazı Türk boylarından da örnekler vermek mümkündür. Fakat, yukarıda sıralanan bir kaç örneğin Türk toplumunun geçirmiş olduğu sosyal değişimin destanlardaki yansımaları ortaya koymak için yeterli olacağı kanaatindeyiz. Motun (Mete) ve Oğuz Kağan'da görülen ve üzerinde çok fazla durulmayan iç mücadele arasındaki farklılık, metinlerde bütün açıklığıyla ortadadır. Başlangıçta toplum ve yüksek idealler adına geçici bir iç çekişme yaşanırken daha sonraki dönemlerde sosyal hayatın, yaşam tarzının, üretim ve tüketim tarzlarının değişmesi sebebiyle zaman zaman bireysel çıkarlar adına yapılan ve çok rahat bir şekilde ihanet boyutuna varan çekişmeler yaşanır olmuştur.

NOTLAR

1 Altay kahramanlık destanlarının konuları, I.V. Puhov tarafından şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

a. Kahramanın canavarlarla mücadelesi, b. Kahramanın yer altı dünyasının hakimi Erlik'le mücadelesi, c. Kahramanın dünyurluğu ve düğünü, ç. Kahramanın yabancı hanların işgallerine karşı yürüttüğü mücadelesi, d. Kahramanın sömürücü-zulmedici kötü hanlarla mücadelesi (I. V. Puhov, *Altayskiy Narodny Geroiçeskiy Epos, Maaday kara, Altayskiy Geroiçeskiy Epos, Moskva* 1973, 30.) Bir diğer Türk grubu olan Tuva Türklerinin kahramanlık destanlarının konuları da L. V. Grebiyev tarafından gruplandırılmıştır:

a. Kahramanın sadece eş (gelin) aramak için yaptığı mücadeleler, b. Kahramanın eş (gelin) aramakla birlikte hanlarla yaptığı mücadeleler (Burada hanlar genellikle mitik güçlere sahiptir), c. Kahramanın, hanlara ya da diğer yabancı istilacılara karşı yürüttüğü mücadele (L. V. Grebiv, *Tuvinskiy Geroiçeskiy Epos, Moskva* 1960 ve oradan S. M. Baysklan, *Poeti-*

ka Tuvinskogo Geroiçeskogo Eposa, Kızıl 1987, 7.) Başkurt destanları arasında da bahadurların zaman zaman oba halkına ve ailesine zulmeden zalim han ya da beylere karşı mücadele ettikleri görülmektedir. *Ural Batır*'ın bir devamı olan *Akbuzat* destanında bahadır Hevben, oba halkına ve kendi ailesine zulmeden hanla mücadele etmekte ve halkıyla ailesinin intikamını almaktadır (Başkurt Halklık İcatı-Epos, 1. c., Öfö 1972, 145-186.).

2 W. Bang-R. Rahmeti Arat, *Uygurca Oğuz Kağan Destanı, İstanbul* 1936.

3 A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı-Reşidedin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. b., İstanbul 1982, 19-20.

4 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. b., İstanbul 1988, 95; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 1. c., Ankara 1989, 8-10.

5 Öcal Oğuz, *Destandan Hikâyeye, Bozkır Medeniyetinden Yerleşik Medeniyete Geçiş Açısından Manas, Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Ankara 1995, 177-182.

6 Bu hususta bk: Metin Ergun, *Altay Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Konya 1997 (2. b., Ankara 1998.).

7 N. U. Ulagaşev, *Altay-Buuçay, Novosibirsk* 1941, 289-324. Metnin daha sonraki bir neşri için bk: *Altay Baatırlar*, 9. c., Gorno-Altaysk 1977, 5-69.

8 N. U. Ulagaşev, *Malçı-Mergen, Oyrot-Tuna* 1945, 85-118. Metnin daha sonraki bazı neşirleri için bk: *Altay baatırlar*, 2. c., Gorno-Altaysk 1959, 216-241; N. U. Ulagaşev, *Alıp-Manaş, Altay Kay Çörçöktör*, 1. c., Gorno-Altaysk 1985, 217-245.

9 Ulagaşev, *Altay-Buuçay, Novosibirsk* 1941. Metnin diğer bazı neşirleri için bk: *Altay Baatırlar*, 2. c., 5-27; Ulagaşev, *Alıp-Manaş, Altay Kay Çörçöktör*, 1. c., 52-77.

10 Baysklan, 11.

11 Baysklan, ay.

12 Baysklan, ay.

13 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, 4. b., Ankara 1997, 116-153.

14 Kazak Halk Âdebiyeti-Ertogiller, 4. c., Almatı 1989, 83-89.